
Анатоль Кудравец

...ён любіў усе колеры жыцця,
але як патрыёт аддаў перавагу двум –
бел-чырвона-беламу...

На крыжы часу

...Яна так і называлася: «На крыжах» — тая невялікая аб'ёмам, у строга-цёмнай вокладцы кніжка Васіля Быкава, выдадзеная ў 1992 годзе. Назва наколькі лаканічная, настолькі трывожная. Як і ўсё ў ягоным лёсе. Як і ўсё ў ягонай творчасці.

Гэтую назву можна было б перанесці і на ўсё яго жыццё, калі даваць назву жыццю, і ў гэтай назве не было б ніякага перабольшання.

У скупой анатацыі да кніжкі напісана, што ў ёй «сабраны выступленьні, артыкулы, інтэрв'ю часоў перабудовы». Усё так і трохі ня так. Ёсьць недакладнасьць, на якую можна было б і не звярнуць увагі, але ў дадзеным выпадку яна мае сваё значэньне. Недакладнасьць гэтая схаваная ў словах «часоў перабудовы».

Адкрываецца кніжка выступленьнем Быкава на Пятым зьездзе пісьменьнікаў Беларусі. Гэта лета 1966 году. Партыйную арганізацыю Беларусі ўзначальвае, увасабляе,

а значыць, шмат у чым вызначае напрамак яе ідэалагічнай і гаспадарчай дзейнасці, як галоўная кіруючая асоба рэспублікі, кандыдат у члены Палітбюро ЦК КПСС Пётр Машэраў – энергічны, інтэлігентны, выйгрышна малады ў параўнанні з дружна старэйшым Палітбюро.

Увасабляў ён партыйную ўладу і на гэтым пісьменьніцкім зьездзе, сядзеў, як было ўзаконена, у першым радзе прэзідыума побач са старшынёй Саюза пісьменьнікаў Петрусём Броўкам.

Як сёння памятаецца момант, калі за трыбуну выйшаў Васіль Быкаў і пачаў гаварыць. Простыя, строга вывераныя словы, глухавата-напружаны голас.

Гаварыў ён пра літаратуру, але і ня толькі пра яе.

На той час і ў Беларусі, і ў Савецкім Саюзе, ды і ў Еўропе добра ведалі Быкава-пісьменьніка – аўтара аповесцяў «Жураўліны крык», «Здрада», «Трэцяя ракета», «Альпійская балада», «Мёртвым не баліць». Але нават у Беларусі мала хто ведаў Быкава-публіцыста, Быкава-прамоўцу, мала хто ведаў пра яго яшчэ адзін талент – уменне выступаць, уменне валодаць аўдыторыяй.

І пасля першых некалькіх фраз аўтара пісьменьніка, можна сказаць, у самым пачатку яго выступлення ў прэзідыуме сходу раптам адбыўся непрадугледжаны рытуалам рух: Машэраў дэманстрацыйна ўстаў, хуткім крокам перасек сцэну і зьнік за кулісамі. Папросту – уцёк...

Усе зразумелі: «гаспадар» злуецца, «гаспадару» штосьці не даспадобы.

Што ж не спадабалася адзначанаму баявой, заслужанай зоркай Героя партыйнаму фаварыту ў выступленні былога франтавіка-артылерыста, зьнішчальніка нямецкіх танкаў? Ці, можа, былы партызан не зразумеў былога франтавіка?

Зразумеў, але не хацеў разумець!

Улада любіць фіміям. А яшчэ ўлада ня любіць праўды, якая сячэ па вачах. Простай, грубай праўды жыцця, калі яна не слаvasловіць, а крытыкуе, калі гэта праўда ня ўпісваецца ў ідэю «ўзыходжаньня да вяршыняў камунізму», у ідэю неіснуючых «перамог»... «пад мудрым кіраўніцтвам» і г. д.

А выступоўца, акрамя ўсяго іншага, сказаў такое:

«Па ўсім відаць, наша літаратура перажывае крызіс. І гэта, магчыма, камусьці здасца дзіўным: колькі пра яе гавораць, праяўляюць такія клопаты. Чаму ж гэта дзіця такое хілае?

Мне здаецца, што прычыны гэтага заняпаду ляжаць якраз там, дзе планаваліся поспехі. Адбылася вельмі простая зьява: у адносінах да літаратуры дзесьці згубілі меру, яе закіравалі, яе заняньчылі.

Калі ў гаспадарцы валютарызм неяк асуджаны, то ў літаратуры ён дасюль квітнее пышным цветам. У народнай гаспадарцы ўжо ня так камандуюць, як у літаратуры. Вытворчыя адносіны там прымушаюць лічыцца з нейкай натуральнасцю і заканамернасцю. Літаратура ж застаецца тым, чым была сельская гаспадарка ў нядаўнім мінулым, – кожны мае да яе адносіны і пры выпадку не праміне патаптаць яе і без таго ня вельмі ўраджайны агарод».

Па сённяшніх мерках як быццам нічога «страшнага» і не было сказана. Гэта па сённяшніх. Хаця б таму, што сёння пытанні літаратуры ўладу мала цікавяць, або цікавяць настолькі, наколькі яна п'яе асанну яе палітыцы і не перашкаджае ўладзе тварыць сваё. Але – тады быў яшчэ той час. Час, калі вышэйшыя партыйныя кіраўнікі ўсіх «свабодных і роўных» са скуры вылузваліся, каб высьвеціць поспехі сваіх рэспублік ва ўсіх сферах жыцця, а адначасова засьведчыць вернаадданасць «малодшых братоў» вялікаму «старэйшаму брату». Беларусь не была выключэньнем. Па ўсіх «паказчыках» яна ішла, як модна было казаць, «у ліку першых» (апошніх не было ніколі).

І кожны зьезд – ці то калгасны, ці прафсаюзны, ня кажучы ўжо пра партыйны, быў зьездам «пераможцаў» – гэта дасягненні, гэта фанфары...

Меркавалася, што і той пісьменьніцкі зьезд пойдзе па загадзя пракладзеных рэйках, і даклад старшыні Саюза даў яму добры разьбег у гэтым накірунку, і раптам...

І раптам «літаратура перажывае крызіс...». Болей за тое, «яе закіравалі, яе заняньчылі...». Яшчэ болей: «кожны... пры выпадку не праміне патаптаць яе і без таго ня вельмі ўраджайны агарод».

І гэта сказана нягледзячы на прэзідыум... А, можа, якраз і гледзячы на прэзідыум?..

А ў прэзідыуме ня толькі свае, мясцовыя. Сядзелі там і госьці з іншых рэспублік. Сядзелі там і строгія «куратары» з белакаменнай. А яны ўжо даложаць, яны расьпішуць, як у Беларусі-партызанцы «заняньчылі», «затапталі»... І бяда ня ў нейкай там літаратуры, літаратура хай сабе. А вось як такое публічнае выступленьне стала магчыма, чаму дапусьцілі, чаму не спынілі?.. Значыць, дрэнна працуюць, значыць, аслаблены гужы, значыць... Шмат розных «значыць» можна знайсці ў такім выступленьні!

Словам, былі прычыны ў Першага сакратара кампартыі рэспублікі пакінуць пісьменьніцкі прэзідыум.

Дык вось: 1966 год. Да так званай гарбачоўскай перабудовы яшчэ добрых дваццаць гадоў!

Кожны сапраўдны мастак – без усялякай на тое самазадачы, хоча ён таго, ці ня хоча, – прагназуючы лёс сваіх герояў, прагназуе і свой лёс. І тут няма нічога незвычайнага. Расказваючы пра сваіх герояў, колькі б іх ні было і якія б яны ні былі, пісьменьнік заўсёды расказвае пра сябе.

Калі гаварыць пра лёс пісьменьніка Васіля Быкава – ня ў нейкім канкрэтным вузка фактаграфічным плане, а ў плане гіпатэтычным, прадказальным, то мне здаецца, што больш чым у якім іншым творы ён закадзіраваны ў аповесьці «Жураўліны крык». У такім тлумачэньні «Жураўліны крык» мне ўяўляецца адным з самых аўтабіяграфічных твораў празаіка.

Маленькі чыгуначны пераезд. Жменька амаль бяззбройных савецкіх салдатаў-сьмяротнікаў, пакінутых абараняць пераезд ад машынна-жалезнай варожай навалы. Ідзе бой. Сілы няроўныя. Адзін за адным гінуць абаронцы. Застаўся апошні з адзінай гранатай. Ззаду заместа брані – слабенькая земляная сьценка акопа, сьпераду насоўваюцца крыжастыя сталёвыя страшыдлы. У небе, як знаменьне да таго, што павінна адбыцца, – тужлівы жураўліны крык. Ён прадказвае хутчэй блізкую сьмерць, чым безнадзейную веру ў перамогу.

Аповесьць напісаная ў 1959 годзе. З адлегласьці пройдзенага часу вельмі добра відаць, як блізка яе трагічныя перыпетыі праецыруюцца на карту жыцьця аўтара.

Пасьля аповесьці «Мёртвым не баліць» па акопе франтавіка-пісьменьніка быў адкрыты агонь з усіх відаў зброі – аж да артылерыі «рэзерву галоўнага камандаваньня». На зьмену шальмаваньню ў друку, прымітыўнаму шантажу і маральнаму тэрору прыйшла недвухсэнсоўная пагроза фізічнай расправы.

Наколькі гэта было сур'ёзна, хоць бы такое: сам старшыня Камітэту дзяржбасьпекі СССР і заўтрашні кіраўнік трохсотмільённай атамнай звышдзяржавы дакладваў сваім аднадумцам у ЦК КПСС:

«Камітэт дзяржаўнай басьпекі мае зьвесткі аб нездаровых настройах беларускіх пісьменьнікаў – члена КПСС Карпюка і Быкава... Карпюк нелегальна распаўсюджвае сярод сваіх знаёмых усялякія пасквілі ў выглядзе кнігі Гінзбург-Аксёнавай «Круты маршрут» і іншыя. Адмоўна ўзьдзеінічае на моладзь. Пад яго ўплывам студэнт Гродзенскага педінстытуту Малашэнка піша вершы, прасякнутыя песімізмам і ўпадніцтвам, некаторыя з іх утрымліваюць шкодны палітычны сэнс... Погляды Карпюка ў пэўнай ступені падзяляе Быкаў, аўтар

тэндэнцыйнай аповесці «Мёртвым не баліць»... У цяперашні час да Быкава выказваюць інтарэс ідэалагічныя цэнтры ворага. Гэта відно, прынамсі, з перапіскі з ім супрацоўніка закрытага сектара «Народна-працоўнага саюза» (НПС), якая вядзе яго антысавецкую апрацоўку. З Быкавым устанавіў кантакт італьянец Поджы, які падазраецца ў прыналежнасці да спецорганаў ворага. Камітэт дзяржбясспякі Беларусі з санкцыі ЦК кампартыі рэспублікі рыхтуе мерапрыемствы, накіраваныя на прадухіленне магчымых варожых акцыяў з боку названых асобаў».

Пра адно з такіх «мерапрыемстваў», а было іх шмат і самых розных, Васіль Быкаў расказаў у час нашай сумеснай паездкі ў Германію ў 1990 годзе.

«Гродна. Кватэра наша была на першым паверсе. Вечарэе. Я сяджу за сталом, стол каля акна. На процілеглым баку вуліцы спыняецца «газік», прыадчыняюцца дзверцы. Ніхто з машыны не выходзіць, але я раптам чую, як па маім цэле разліваецца млявасьць, няма чым дыхаць... Разумею: яшчэ трохі – і ўсё, сканаю... Неяк спаўзаю з крэсла і як магу, дабіраюся да «хуткай»... Там мне зрабілі некалькі ўколаў, трохі адышоў, супакоіўся... Вярнуўся дамоў. Машыны няма. Відаць, узьдзеінічалі токамі высокай частаты, каб вось так, адразу перакрыць дыханьне...»

Чалавечая парода мала чым розніцца ад пароды зьвярынай. Варта гаўкнуць аднаму, як тут жа адклікнуцца блізкія суродзічы. Болей: чалавечая парода ў параўнанні з іншымі мае выйгрыш: яна ня толькі ўмее самаарганізавацца, але і лёгка паддаецца арганізацыі. Асабліва, калі за «арганізацыю» бярэцца дзяржаўны апарат.

Пісьменьніка абвінавачваюць у «ачарненні» вялікай перамогі над фашызмам, у «абстрактным гуманізме», у жаданні выдаць «акопную праўду» за вышэйшую праўду вайны. На барацьбу мабілізаваны ня толькі «дзяжурныя» партыйныя крытыкі, а і былыя франтавікі-генералы, і партызаны-падпольшчыкі. Не шукай ворагаў сярод ворагаў, бо яны здалёк відны, шукай ворагаў сярод сваіх, бо яны схаваныя. Вось у гэты найцяжэйшы для пісьменьніка час прыйшлі скупыя мужныя словы падтрымкі ад Аляксандра Твардоўскага: «Усё мінецца, а праўда застаецца». Вялікі рускі паэт і галоўны рэдактар самага саліднага літаратурна-публіцыстычнага часопіса на савецкай інтэлектуальнай прасторы не здымаў аблогу, але мудра сьведчыў, што аблога ня вечная.

Так яно і сталася. «Саюз непарушны рэспублік свабодных» распаўся, як распадаюцца клёпкі дзежкі, калі лопаюцца абручы. Адчуўшы волю, народы кінуліся будаваць сваё жытло, – кожны для сябе, кожны па-свойму. І над Беларуссю падзьмулі вятры пераменаў, уваскрэсла надзея на самастойнасьць і суверэнітэт.

Усякая надзея, каб стаць рэальнасьцю, патрабуе дзейснага напаўнення. Менавіта клопат пра канкрэтыку барацьбы за незалежнасьць прымушае пісьменьніка адкладваць пачатыя і задуманыя мастацкія творы і брацца за публіцыстыку. Лёс беларуса і яго Бацькаўшчыны робіцца дамінантай усяго далейшага жыцця, а яго слова набывае характар філасофскага прадбачаньня.

«Беларусы, мабыць, адна з самых няшчасных нацыяў Еўропы. Не зважаючы на ўсе нашыя зусім неблагія, Богам дадзеныя чалавечыя якасьці, мы дагэтуль ня маем таго, чаго варта мець кожная нацыя сьвету, для чаго, па сутнасьці, яна і існуе пад небам. І ўсё таму, што з нейкага капрызу гісторыі мы ўпусьцілі свой нацыянальны цяжкі і апынуліся ў ролі вечных паязджанаў, пазбаўленых прыстойнага лёсу, здатнага прытулку дзяржаўнасьці. Можна, толькі цяпер гісторыя дае нам пэўны і надта сумніцельны шанец, і ўсё залежыць ад таго, ці пакарыстаемся мы ім. Ці ён у каторы раз высьлізьне з нашых няўмелых рук. Асабліва, калі ёсьць надта спрытныя рукі, якія б'юць спрактыкавана, пад дых». Гэта словы

з яго выступленьня на кангрэсе беларусістаў у маі 1991 году. Хто скажа, што гэта не рэаліі і сёньняшняга дня?

Я назваў бы яго «сумным прарокам». І не ягоная віна, што ён «сумны». Такі лёс зямлі нашай. Такі лёс народа, у глыбіні змучанага арганізма якога ідзе няспынны працэс барацьбы за выжываньне. Гэта не працэс выпадковага самазагараньня, а працэс перадачы агню як эстафеты, працэс, які гістарычна ніколі не спыняўся. Ён прытухаў, калі яго хлупілі, але потым успыхваў з новай сілай то ў адным, то ў другім месцы.

Думаю пра Васіля Быкава, а ў галаве ўвесь час імя другога беларускага пісьменьніка. Яны быццам зьвязаныя ўнутранай повязьцю, хаця зьнешне такой зьвязкі як быццам і не відно. Хіба гэта зьвязка – знак бяды, трагізм і здзіўляючая падобнасьць сітуацыі дваццатых і дзевянастых гадоў дваццатага стагодзьдзя ў лёсавызначальнасьці Беларусі і яе народу? Ці тая ж фанатычная вера аднаго і другога ў сьвятое права народу «людзьмі звацца» і апантанасьць абодвух у імкненьні адстаяць гэтае права?

Гаворка пра Максіма Гарэцкага.

І зноў, як нейкі шчасьлівы парадокс і вышэйшая справядлівасьць: у 1993 годзе, годзе векавога юбілею Максіма Гарэцкага, беларускі народ атрымлівае «Скарбы жыцьця» – можа, самую мудрую кнігу, створаную беларусам пасьяля Францішка Скарыны, Біблію Беларусі часоў сталінскага генацыду. «І прыляцеў агонь да самага жытла майго, загарэлася пунька ля дому. Гукаў я сямядолю сваю і парасткаў сваіх – дарагія рэчы хапаць, дарагія рэчы выносіць... І страшныя думкі былі ў мяне ў галаве, што ўсё жывое загарыцца-задыміцца, і дым задушыць усё жывое...»

«Скарбы жыцьця» – гэта крык душы народу, высушанай, вытаптанай, але не забітай, крык, зьвернуты да неба, бо на зямлі ніхто ўжо яго ня чуе.

«Судзі мяне, судзі мяне кожны і ўсякі! Судзі мяне судом сваім і кожным, і ўсякім... Карай мяне, карамі сваімі, карай...»

Толькі прашу цябе, не выбівай з маіх худых і кволых рук гэтага маленькага пучочка васількоў...

А выб'еш – буду азірацца на іх з сумам і жалем вялікім, перавышаючым мае слабыя сілы...

Як мне забыцца на іх, пакінутых там, адзаду, на дарозе, у пыле і брудзе, на царнёвай дарозе, якой народ мой ішоў...»

Як яны своечасова «ўваскрэсьлі», гэтыя «Скарбы жыцьця»! Нібыта ў піку сталінскім і сёньняшнім «актывістам», што гатовыя прадаць усё – і зямлю, і народ, і душу яго – мову.

Беларусь у яе гісторыі часта і ў многім абыходзіла шчасьце.

І ўсё-такі... Гэта шчасьце, што марознай зімой 1942 году на Кіраваградчыне, пад вёскай Севярынаўкай, нямецкі танк сваёй гусеніцай утаптаў у сьнег толькі крысо ягонага шыняля, а мог... Нават страшна падумаць, што магла нарабіць бяздушная жалезная машына.

Тым самым Бог пакінуў Быкава жыць. Каб прыкаваць, як галерніка, для зьнясьільваючай, на многія дзесяцігоддзі, працы, якая нікому іншаму была не пад сілу. Можа, для таго, каб выратаваць неакрэплы, зьнявечаны царскімі і бальшавіцкімі нянькамі гонар беларускай інтэлігенцыі. А разам з ім і гонар беларускай нацыі.

Красавік 1995 году. Дом літаратара. Ідзе дакументальны фільм пра Васіля Быкава. Сцэнарый Рыгора Барадуліна. Ні галоўнага героя фільма, ні аўтара сцэнарыю ў зале няма. Урэшце, яны маюць права і ня быць тут. Усё, што маглі,

– кожны ў меру сваёй ролі – аддалі фільму. Цяпер справа іншых: прымаць – не прымаць, хваліць – не хваліць.

Дзея адбываецца на радзіме пісьменьніка, на Ушаччыне: роднае падвор’е, бераг азярка. Галоўныя дзеючыя асобы фільма – Васіль Быкаў, ягоны голас і... навальніца.

«Я лічу, што ў кожнага беларуса павінна быць сваё лясное азярко, як у кожнага армяніна – свой Арарат...» Спакойны ўпэўнены голас, ён дае адчуванне рэальнай, жывой прысутнасці ў зале самога гаспадара яго. Такім і павінен быць голас чалавека, які мае свой Арарат – сваё азярко. Чалавека багатага, чалавека годнага. А на экране маляўнічае азярко ў бярозава-альховай аблямоўцы, зялёны бераг з глыбока перакуленымі ў ваду бярозамі, вогнішча і чалавек ля вогнішча. І чалавек гэты – Васіль Быкаў.

Найбольш уразіла навальніца, якая раптам, як па заказе, разгулялася над возерам і яго ваколіцамі. Гром, маланкі, вада – сапраўднае сьветапрастаўленьне, у эпіцэнтры якога бронзава-чырвоны твар пісьменьніка пад капюшонам плашча, па якім лупіць дождж і струменямі сьцякае ўніз. Ня дождж, а патоп, ён запоўніў усю прастору, залівае зямлю, залівае вогнішча... Адразу відно, што гэта натуральная стыхія, сама маці-прырода, а не арганізаваная брандспойт-кіношная навальніца.

Стыхія бушуе, і, як процівага ёй – хрыплаваты голас пісьменьніка, ягоны твар у бела-чырвоных водблісках, ягоны напружаны позірк. Ягоны роздум, узрост якому чэлая эпоха. Агонь, вада і чалавек... Так і просіцца: «...і медных трубы». Медных трубаў не відно, але адчуваецца, што яны ёсьць і недзе надта блізка. Усё тут прырода, і невядома, што большае – ці гэты чалавек са сваім жыццём-роздумам, ці гэтая стыхія са сваёй прыгожай і страшнай разбуральнай сілай.

У зале мы сядзелі побач з Віктарам Каваленкам. Выйшлі таксама разам, ідзем у бок прасьпекту Скарыны, нейкі час маўчым, перадумваем фільм.

«А Быкава мала...» – нарэшце робіць сваё крытычнае рэзюмэ Віктар Антонавіч. Як гэта ён умеў – коратка, строга, з інтанацыяй шкадаваньня ў голасе. Мала... Відаць, яно так. А колькі трэба, каб не было «мала»? Кожны чалавек – велічыня невымерная, і колькі не раскажы пра яго, заўсёды будзе мала. А калі чалавек гэты – мастак, пісьменьнік, філосаф, на вачах якога і праз лёс якога прайшлі і радасныя, і трагічныя старонкі гісторыі народа, гісторыі роднай зямлі, прайшлі і праходзяць...

Шмат напісаў Быкаў. Шмат напісана пра яго. І сумленнага, справядлівага, з разуменьнем душы і таленту пісьменьніка, яго чалавечых памкненняў і права на іх.

Шмат напісана подлага, брыдкага, пра што і ўспамінаць не хацелася б, бо куплена ўсё гэта кан’юнктурай і нянавісьцю да яго бескампрамісна-нязьменнай мастацкай і грамадзянскай пазіцыі. Не хацелася б, але жыццё вымагае. Усходняя мудрасць гаворыць жорстка: «Сабака брэша, а караван ідзе». У каравана далёкі маршрут і свая мэта. Але і каравану спакайней ісьці без зьвяглівага сабачага галашэння.

«Большое видится на расстоянии» – гэта аксіёма. Як і тое, што веліканы не ваююць з карлікамі. Але бяда вось у чым: побач з вялікім малое здаецца яшчэ меншым. Адсюль і зайздрасць, і злосьць, і помсьлівасьць. За сваю карлікавасьць і непаўнацэннасьць.

Шырока спрацаваны крытыкай і стэрэатыпна ўстаяўся літаратуразнаўчы вобраз пісьменьніка Васіля Быкава. Вобраз пісьменьніка як сумарны, люстраны адбітак партрэтаў яго герояў. Што Васіль Быкаў – гэта чалавек-крэмень, чалавек-маналіт, чалавек цвёрдага сэрца і халоднага розуму.

Відаць, у пэўнай ступені гэта так, але больш у ступені абстрактна-тэарэтыч-

най, якая ідзе ад Быкава-мастака. Бо кніжнае «Я» пісьменьніка адкрытае для ўсіх, і кожны вольны ляпіць яго вобраз па сваёй інтуіцыі. У той час, як «Я» чалавечае, «Я» біяграфічнае, «Я» дамашняе схавана ад чужога вока, але цікавіць людзей, можа, яшчэ болей, чым «Я» кніжнае.

Жыцьцё распарадзілася так, што мне пашчасьціла неаднойчы бываць з Васілём Быкавым у замежных камандзіроўках, – разам удзельнічаць у дыскусіях на літаратурных чытаньнях, разам жыць у гатэлях і на прыватных кватэрах, разам хадзіць, разам думаць, разам маўчаць.

Уменьне маўчаць – таксама душэўны капітал, ня кожнаму ён даецца ды і ня кожнаму па сіле. Вось пра нейкія моманты «маўчаньня» з Васілём Быкавым мне і хочацца расказаць.

Канец 1989 году, часопіс «Нёман». Пазванілі з зарубежнай рэдакцыі Беларускага радыё. Сказалі, што ў Менску знаходзіцца група прадстаўнікоў нямецкай Акцыі «Sühnezeichen» і яны хацелі б, калі можна, зайсьці ў рэдакцыю часопісу. Чаму ж няможна?..

Ня ў той раз, а трохі пазьней я даведаюся, што стаіць за гэтым словам «Sühnezeichen», якое ў перакладзе азначае «Выкупленьне». А стаяла за ім ні многа, ні мала: прызнаньне народаў Германіі сваёй гістарычнай віны ў злачынствах нямецкага нацыянал-сацыялізму. Гэтае глыбокае асэнсаваньне і нялёгка перажытае прызнаньне стала галоўным адпраўным пунктам пры стварэньні Акцыі. Адсюль «Выкупленьне», выкупленьне віны. На сінодзе евангелісцкай царквы, які праходзіў у Германіі ў 1958 годзе, прагучаў такі зварот да суайчыннікаў: «Мы, немцы, распачалі Другую сусьветную вайну і ўжо тым самым болей за іншых вінаватыя ў невымерных людскіх пакутах. У сваім злашчодным паўстаньні супраць Бога немцы загубілі мільёны яўрэяў. І нават той, хто не хацеў гэтага і сам выжыў, то зрабіў недастаткова, каб прадухіліць гэта». Мужныя, жорсткія словы. Пад імі падпісаліся дзьве траціны Сіноду.

Просьба дараваць віну – гэта першы крок на шляху агульначалавечага прымірэньня. Заснавальнікі Акцыі «Sühnezeichen» лічылі, што гэты крок павінны зрабіць самі ўчарашнія каты і іхнія нашчадкі. «Народы ўсіх краінаў, якія пацярпелі ад гвалту з нашага боку, мы просім дазволіць нам зьдзейсьніць што-небудзь добрае – сваімі рукамі і на свае сродкі – няхай у якасьці сімвала, знака, з просьбай аб дараваньні і міры».

І вось група членаў Акцыі ў «Нёмане». Ідзе нязмушаная гаворка пра жыцьцё, пра вайну, пра Чарнобыль, пра літаратуру. Адзін з актывістаў Акцыі Хрыстаф Хойбнер – пісьменьнік, аўтар некалькіх кніг навелістыкі. Апрача ўсяго іншага яго цікавяць і часопісныя і літаратурныя пытаньні. Пад канец гаворкі галоўны рэдактар атрымаў запрашэньне на разьвітальную вячэру, якую актывісты Акцыі ладзяць у гатэлі «Беларусь».

З усёй вячэры найбольш запомніліся выступленьні двух былых вайскоўцаў: савецкага і нямецкага. Яны ваявалі ў варагуючых арміях, на адным фронце, значыць, – адзін супраць другога. Нашым вайскоўцам быў Быкаў, нямецкім – Берднт. Гэта на тым фронце Быкава, камандзіра ўзвода супрацьтанкавых «саракапятак», ледзь не раздушыў нямецкі танк, а Берднт пакінуў там руку. Цяпер абодва ваякі сядзелі за адным сталом і гаварылі пра вайну як страшнае зло, якое навязвалася і ўсё яшчэ навязваецца народам, і што гэтага зла не павінна быць – нідзе і ніколі.

Мінае некалькі месяцаў пасля той вячэры, і на адрас таварыства «Дружба» прыходзіць афіцыйная папера: Акцыя «Sühnezeichen» запрашае Васіля Быкава і Анатоля Кудраўца прыняць удзел у Днях Беларусі ў Берліне, правядзеньне

якіх плануецца на пачатак траўня 1990 году. Запрашэньне, як прынята казаць, з удзячнасцю прымаецца.

Вось і пачатак траўня. Другая гадзіна ночы. Цягнік Масква-Берлін паволі адплывае ад перону менскага вакзалу, пачынаючы дарогу даўжынёй у дваццаць гадзінаў. Дзень сустракаем у Польшчы. За вокнамі, нібы ў запаволеным сустрэчным руху, праплываюць роўненькія, нібы разьлінаваныя пад рулетку, прамавугольнікі палёў, двух-трохпавярховыя катэджы – прыкметы новай, вызваленай ад сацыялістычнай балбатні краіны.

Выходзім у калідор вагону – самае прыдатнае месца для тых, хто выбраўся ў чыгуначнае падарожжа.

«Палякі яшчэ паставяць помнік Герэку за тое, што ён не пабаяўся ўзяць сорак мільярдаў пазыкі. Бо ён пусьціў гэтыя даляры на будаўніцтва, а не на ракеты», – гаворыць Васіль Быкаў, працягваючы нашу нядаўнюю дыскусію пра заўтрашні дзень Польшчы. Тут цяжка не пагадзіцца: нават з гэтага дарожнага вакна відно, на што трацяцца крэдыты.

Чалавек спакойны тады, калі спакойна ў ягонай хаце. А «хата» – гэта ня толькі сям'я, кватэра, гэта перш за ўсё краіна, дзяржава. У нашай жа беларускай хаце спакою не было. Гэта не дала настрою, прыгнятала душу. І думкі пра тое ж.

«Нашая бяда ў тым, што на працягу ўсіх сямідзесяці гадоў зьнішчалася прыватная ўласнасць, прыватны інтарэс. Зьнішчаліся, хаця, дзякаваць богу, не вынішчаныя канчаткова. Без прыватнага інтарэсу няма будучыні. Тапталіся, топчамся і будзем таптацца... Усё ў нас парушана на генным узроўні», – падводзіць вынік свайму ўнутранаму маналогу Быкаў. І так будзе часта. Стаіць, маўчыць, потым пачынае гаварыць. Ніякай перад табой важнай аўдыторыі, калі патрэбна мабілізацыя ў слове, а фармулёўкі сьціслыя, гранічна ёмка. Нібыта ўсё гэта шмат разоў думана-перадумана і запісана на матрыцу памяці. Ня ведаю, як наконт «запісана», а што думана-перадумана – няма сумнення.

Гаворым – у каторы раз! – пра Чарнобыль. Ён як нейкая новая існасьць, што ўсялілася ў цябе і не пакідае. Яна з табой усюды і заўсёды, і днём і ноччу, і дома і на працы, і нават тут, у вагоне цягніка, які вязе цябе па чужой зямлі ў чужую краіну. Чарнобыль – бяда, гора, трагедыя... І цынічнае фарысейства разыгрываецца на вачах усяго чэснага люду. І ў друку, на радыё і на тэлебачанні, і ў Вярхоўным Савеце. Праўды не гавораць. Як толькі ўсплывае тэма Чарнобыля, мову як адымае. Спасылкі на нейкія «цэнтральныя ведамствы», якія «робяць усё магчымае...», «каб зьменшыць...», а мы «нічога ня ведаем...».

Усё ведаюць і Гарбачоў, і Рыжкоў, і Сьлюнькоў. Ну, няхай тыя, маскоўскія, у іх свае «вялікадзяржаўныя» гульні, а Сьлюнькоў жа адсюль, сваёй гадоўлі! І тое праўда: часам сваяк чужэй за самага чужога.

Чаму адразу не была праведзеная ёдавая прафілактыка насельніцтва рэспублікі, як гэта рэкамендавалі вучоныя-фізікі з атамнага інстытуту ў Соснах? Каму патрэбныя былі майскія дэманстрацыі ў Брагіне, Хойніках? А футбольны матч у сьмертаносным радыёактыўным пыле? А дэманстрацыі ў гарадах, у Менску? І ўсюды – маленькія безабаронныя дзеткі, з кветкамі, з голенькімі ручкамі і ножкамі...

Пасьля аварыі на атамнай станцыі ў Айлендзе ў ЗША прэзідэнт краіны быў на месцы аварыі ўжо на наступны дзень. Гарбачоў прыехаў у раён Чарнобыля праз многія месяцы. Як на плёнцы відэакасеты, у памяці захаваліся кадры з таго паказальна-гістарычнага візіту. Круглашчокі ружовенькі кіраўнік дзяржавы дае інтэрв'ю тэлежурналісту непадалёк ад разбуранага станцыі. Гаворыць хутка, упэўнена, ледзь ня весела, і раптам нібы папярхнуўся, спатыкнуўся на паўслове... А гэта піскнуў невялічкі аловачак-датчык, прымацаваны да кішэнькі пінжака, падаў асьцярожны сігнал. У Гаспадара краіны не хапіла мужнасці,

каб прамовіць усё слова, давесьці думку да канца... Пасьля, пры тэлепаўторах, момант гэтага канфузу быў выразаны. Але ж перадачу ў простым эфіры глядзелі мільёны і мільёны людзей, і ў памяці іхняй гэты канфуз застаўся. А з ім і разуменьне, як нашы кіраўнікі цэняць сваё здароўе і здароўе народнае.

Цягнік усё болей аддаляе ад нашай мяжы, але не аддаляе ад саміх сябе. Разам са мной едзе і мой асабісты Чарнобыль. Анютка, маленькая Анютка... І хачу забыць пра бяду, хачу адключыцца хоць на нейкі час, і не магу. У вачах сцэнка самага страшнага, пераломнага дня змаганьня з хваробай...

Падымаюся на другі паверх гематалагічнага аддзяленьня, занёс нагу на апошнюю прыступку... і заміраю. Дачка Вера з Анютай на руках ходзіць па калідоры. Малая, як малпачка, ашчаперыла цененькімі бяскроўнымі ручкамі шыю маці, прыліпла ўся, цісьнецца да грудзей. Нішто яе не цікавіць, нішто ёй ня міла, галоўка на плячы, вочкі заплюшчаны. Нічога ёй ня хочацца. Хіба што вось гэтага жывога цяпла, што нябачна пераліваецца са схуднелага кволага цела маці ў зьнясіленае хваробай цельца дачушкі.

У хворых чарнобыльскіх дзяцей ёсьць свой адметны пашпарт – вочы. Гэта вочы касмічных прышэльцаў. Яны пранізваюць наскрозь – сваёй безабароннасьцю, сваёй пакорлівасьцю, сваёй трагічнай адлучанасьцю ад простых дзіцячых зямных радасьцяў. Яны глядзяць у вашу душу нібы з халоднага космасу адчаю. Яны гавораць і пытаюцца. Гавораць пра трагедыю, глыбіні якой ня ведаюць. Пытаюцца...

Пра што можа пытацца дзіця чатырох-пяці-сямі гадоў, на чыю долю выпалі пакуты, перанесьці якія не пад сілу і даросламу?... Шэсьць-восем уколаў у дзень, два-тры пераліваньні крыві, пункцыі, кропельніцы... І гэта з дня ў дзень, на працягу бясконцых месяцаў... І гэта толькі пачатак. Пачатак лячэньня, разьлічнага на гады, у канцы якіх таксама невядомасьць.

Кажу пра лейкозынікаў, хаця ўсе дзіцячыя хваробы страшныя. Кажу пра тых, у каго «белая кроўка», белыя тварыкі і лысенькія ад апраменьваньня галоўкі.

З сабой у Германію я ўзяў медыцынскія аналізы, карты лячэньня, заключэньні спецыялістаў. Узяў яшчэ адзін страшны дакумент – фота Анюты, зробленае пасля чарговага сеансу хіміятэрапіі: з голай, без адзінага валосіка галоўкай і не па-зямному сумнымі вачыма. Я баяўся глядзець на гэтае фота, баяўся паказваць, а ўзяць узяў.

Ня ведаю, на што я разьлічваў. Ні на што не разьлічваў. Было нейкае цьмянае спадзяваньне, нейкая глухая надзея. Спадзяваньне на Бога, на цуд, на дабрыню чужых людзей чужой краіны.

І вядома, на дапамогу Быкава. Я ня ведаў, як, у якой форме яна можа праявіцца, але мне здавалася, што яна абавязкова праявіцца.

Гэта мае сёньняшнія развагі. А тады мы стаялі побач ля акна вагона, і я шукаў у сабе смеласьці, каб сказаць і пра сваю бяду. Пра чужую гаварыць прасьцей. А тут у самога вочы, як у тых чарнобыльскіх дзяцей.

Адваяўся, сказаў. Рэакцыя была імгненнай: пракашліваньне, глухаваты голас:

– Ну, вядома, вядома, а як жа...

Відаць, Быкаў ведаў пра маю бяду. А можа і думаў.

У Берліне на вакзале сустрэў Хрыстаф Хойбнер. Мешкаватыя штаны, шырокі ў клетку пінжак, над якім вострая рыжаватая бародка і вясёлыя жывыя вочы. Загружаемся ў «Міцубісі», пад'язджаем да памежнага шлагбаўма. Думаю: «Ну, зараз пачнецца: «Хто, што, куды, чаго?..» Як у нас у Брэсьце. Не. Хрыстаф паказвае пашпарт, нешта тлумачыць, памежнік пальцы пад казырок: «Гут, праязджай»... Два зігзагападобныя павароты – гэта, каб машына не праскочыла з

разгону, – і мы ў Заходнім Берліне. Значыць, у Заходняй Германіі, значыць, на Захадзе.

Гатэль «Багота», Шлютэрштрэсе, 45. Невялічкія ўтульныя нумары: ложка, шафа, крэсла, умывальнік. Усё разьлічанае на тое, што чалавек тут надоўга не затрымаецца. Цэлы дзень займаецца сваімі справамі, а сюды вяртаецца толькі, каб пераначаваць.

Начуем і мы. Прачынаюся ад птушыных галасоў. Спачатку падумалася, што гэта містыфікацыя ці радыёжарт тыпу сігнала «Пад’ём». Выглянуў у вакно. Невялічкі, абмежаваны квадратам будынка дворык, некалькі дрэўцаў, якіх хапае, каб птушкі адчувалі сябе спакойна і ўтульна.

Традыцыйны гатэльны сьняданак, пасья сьняданку прагулка па Курфюрстэндам – самай прэстыжнай і самай дарагой вуліцы Берліна. Блішчыць шкло вітрынаў, блішчаць тавары ў вітрынах, блішчаць тавары ў крамах. Ужо ў сем гадзінаў раніцы ля крамаў пачынаецца актыўнае жыццё. Мыюцца вітрыны, мыюцца прылаўкі. Даходзіць чарга да падлогі, потым да дзвярэй, потым да трапура перад крамай. І ўсё гэта са шчоткамі, з мылам, з шампунем.

Уздоўж вуліцы прыпаркаваныя машыны: адна ля адной, адна за адной.

– Ты паглядзі, Толя, на машыны: быццам толькі што з канвеера, а ім жа і па тры, і па пяць гадоў. Паспрабуй знайсці хоць дзье аднолькавыя і па колеры, і па дызайне...

У Быкава асаблівая любоў да машынаў. Як да нечага жывога. Гатовы ля кожнай спыніцца, дакрануцца, паглядзіць, прылашчыць. І спыняецца, і дакранаецца, і гладзіць. Адкашліваецца, працягвае.

– Еўропа – гэта адзін вялікі кірмаш. Ім трэба чысьціць і ўдасканальваць свае вітрыны, а ня думаць пра вайну. Думаць пра мастацтва... Яно ў іх пайшло ў бок дызайну. Стала прыкладным да патрэбаў чалавека.

Ня ведаю, як уся Еўропа, а Берлін, Заходні Берлін, сапраўды ня горад, а вялізны кірмаш. Зайшоў у магазін і, не выходзячы, можна купіць усё – ад іголки да аўтамабіля.

Па цэнтры вуліцы, над скверам узвышаецца фігурна ўздыбленае і распалавіненае круглаполае цела – ці то гіганцкай зьмяі, ці нейкай іншай падобнай на зьмяю істоты. Не адразу зразумееш, што гэта такое, але хочацца прыпыніцца, паглядзець. У гэтакій форме скульптару ўбачылася разрэзанае па жывому цела Германіі, цела Берліна. Ну што ж, хутка краі гэтага цела зноў сыдуцца, зьліюцца разам, а там і зарубцоўцца.

Гісторыя жыве ў памяці, а лепшая памяць – матэрыяльная рэальнасьць. Тое, што можна ўбачыць, пакратаць рукамі, пачуць, адчуць.

На гэтай жа вуліцы побач з магазінам «Еўропа-цэнтр» – чатырохпавярховай казкай для дзяцей і дарослых – узвышаецца будыніна старога касьцёлу. Некалі велічны прыгажун з чырвонай цэгля імкнуўся вострымі шпілямі высока ў неба, сабраўшы вакол сябе, як настаўнік малых дзяцей, пяці-шасьці павярховыя будынкi бліжэйшых вуліцаў. У час адной з бамбёжак у 1943 годзе цяжкая бомба, як нажом, па касой лініі зрэзала верх касьцёлу. Такім і застаўся ён, абезгалоўлены, укароцаны больш чым на трэць, падобны на гіганцкі снарад з разарванай галоўкай-вежай.

Берлінцы ня сталі аднаўляць яго, закансервалі ў тым скаверканым выглядзе, як яго пакінула вайна, адно прыкрылі дахам ад дажджу і сьнегу.

Можна шмат расказаць пра вайну, і чалавек мала што зразумее, мала што адчуе. А можна прывесці чалавека да гэтага касьцёлу-калекі і нічога не гаварыць. Ідзі і глядзі. Глядзі і думай.

Скалечаны будынак. Усярэдзіне – белы мармуровы Хрыстос з адбітай ас-

колкам рукой... Чорна-белыя фотаздымкі ваенных гадоў... Вось адзін з іх. Над разломамі сьценаў касьцёлу – шэрае зімняе неба, а ўнізе – людзі на каленях, шмат людзей, і пастыр чытае малітву. Людзі глядзяць на неба, людзі моляць Бога. Аб чым яны моляць?.. А недзе ж, праз некалькі тысячаў кіламетраў, у Беларусі, таксама разбомбленыя цэрквы, і там людзі таксама моляць Бога. Аб чым яны моляць?..

Побач з касьцёлам пабудаваная сучасная мадэрновая царква. Прасторны высокі васьміграннік, сьцены – суцэльныя вітражы з цёмна-блакітнага шкла ў трывожных ружова-жоўтых плямах. Ні то ўсплёскі далёкага сонца, ні то водбліскі іншага невядомага сьвятла – нешта застылае, халоднае. А ўгары, пад стольлю, як у космасе, – расьпяты Хрыстос. Гучыць арган, гукі ліюцца аднекуль з неба, прымушаючы чалавека спыніцца, прысесьці на лаўку, супакоіцца, засяродзіцца на сваім і вечным.

Зайшлі і мы. Пасядзелі. Памаўчалі. Паслухалі...

У сем вечара адкрыцьцё выставы Кашкурэвічаў.

Мастакі хвалююцца: то нешта паправяць, то нешта перавесяць. І вось шум заціхае... Гаворацца традыцыйныя ў такіх выпадках прамовы – у меру сьціслыя, у меру дзелавыя. Добра, што стала магчыма такое: беларусы едуць да немцаў, немцы едуць да беларусаў. Удзельнікам урачыстасьці хочацца хутчэй прайсьціся па памяшканьні кірхі, бліжэй і спакойна зірнуць на разьвешаныя жывапісныя і графічныя работы – плён творчых пошукаў двух пакаленьняў знакамітай сям’і – старэйшага і маладзейшага.

У апошнія хвіліны ўрачыстасьці прыязджае Вольга Алейнікава – загадчыца менскага дзіцячага гематалагічнага цэнтру. Яна толькі што з Франкфурту-на-Майне, узбуджаная, нярвовая, месца сабе не знаходзіць. На яе плечы рэспубліканскае міністэрства аховы здароўя ўзваліла адзін з самых цяжкіх клопатаў – вайну з дзіцячымі лейкозамі, можа, самым страшным, што прынёс Беларусь Чарнобыль. Як чайноч, снуе яна па Заходняй Еўропе – Германія, Аўстрыя, Швейцарыя... Сама і доктар, і заказчык, і дыпламат. Каму бяда, а каму дзьве бяды....

У самалёце па дарозе з Масквы ў Франкфурт аднаму з хворых дзяцей, якіх везьлі ў клініку Гётэ, стала зусім дрэнна. Дзіця давезьлі жывым, але ўрачы ўжо нічога не маглі зрабіць. Маці і мёртвае дзіця. Сярод чужых людзей. Бяз мовы, бяз грошай. У Менску ім не памянялі ні капейкі. Пазванілі з Франкфурту ў савецкае консульства ў Кёльн, гэта за дзьвесьце кіламетраў ад Франкфурту. Там адказалі: сёньня ніхто прыехаць ня можа, прыедуць заўтра. А да заўтра болей сутак!... Вось ён, яшчэ адзін Чарнобыль, – казённы, паўсядзённы, савецкі.

Работнікі клінікі ня сталі чакаць, калі прыедуць і ці прыедуць наогул консульскія служкі, сабралі грошы і для маці, і на труну, і на перавоз цела дамоў.

Гора ня любіць дыпламатыі, гора любіць спагаду.

Сустрэча з журналістамі ў офісе Агенцтва друку «Навіны». Прысутнічаюць прадстаўнікі заходнебеларускіх газетаў, радыё. Тэма гаворкі ўсё тая ж: «Чарнобыль».

«Прайшло чатыры гады пасля выбуху на атамнай станцыі. Што зрабіў, што робіць урад, каб ліквідаваць вынікі аварыі, каб зьменшыць наступствы катастрофы?»

Што зрабілі, што робяць? На словах – нешта робяць, на самой справе – амаль нічога. Бо ўсё, што робіцца, гэта так мізэрна, так вымучана, так непасьлядоўна...

Вось і мы тут, у Берліне, паспрабавалі нешта зрабіць, нешта расказаць, нешта патлумачыць. «Чарнобыль – гэта крызіс савецкай сістэмы, але гэта ня толькі

савецкі крызіс. Гэта крызіс і еўрапейскі, і сусьветны. І выйсьці з яго можна толькі ўсім разам, супольнымі намаганьнямі», – гаворыць Васіль Быкаў. Журналісты пагаджаюцца, ківаюць галовамі.

Сярод пытанняў да Быкава і такое: «Як Вы ўспрынялі крытыку культуры асобы?» – «Нармальна. Я ведаў, што гэта будзе рана ці позна. Я перажыў вайну і перажыў яе на перадавой, у акопах. Я шмат пабачыў і шмат пра што думаў. І я ведаў, што гэта рана ці позна будзе».

Зноў пытаньні – і не сказаць, што рытарычныя, і не сказаць, што аўтарам іх нешта балела. Ці то абьякавасьць, ці то вяласьць, ці то стомленасьць.

«Ім надакучылі нашыя скаргі і просьбы», – падводзіць рысу Быкаў. Муціць, яно і праўда: надакучылі. Але куды дзецца? Горка хадзіць па сьвеце з працягнутай рукой, але бяда прымушае. Трагедыя дзяцей, трагедыя людзей, трагедыя цэлага народа, генацыд часоў Перабудовы.

Сустрэча з групай евангелісцкіх пастараў – актывістаў Акцыі “Sühnezeichen”. Сэрца сустрэчы – Хрыстаф. Ён яе арганізаваў, сабраў усіх у кучу, пазнаёміў – хто ёсьць хто. Быкава многія ведаюць, чыталі, рады сустрэчы з ім, пагаварыць, атрымаць аўтограф. Сустрэча ідзе нязмушана, твар у твар, вочы ў вочы. Адчуваецца, што ў гэтых людзей ня проста цікавасьць да чарнобыльскай бяды, а цікавасьць, прадыктаваная міласэрнасьцю, жаданьнем дапамагчы.

Адзін з маладых пастараў гаворыць, што яго абшчына сабрала дваццаць тысячаў марак і гатова перадаць іх для набыцьця дазіметраў для чарнобыльскай зоны Беларусі. Наступае цішыня. Усе глядзяць на Быкава. Чакаюць, што ён скажа. І ён гаворыць:

– Яно-то так, можна і на дазіметры. Але іх у нас пачалі ўжо выпускаць. А ці нельга гэтыя грошы пусьціць на канкрэтную акцыю – набыцьцё лекаў ці лячэньне канкрэтнага чалавека, цяжка хворага на лейкемію... Толя, дзе там у цябе было фота?

Я дастаў Аноціна фота, і яно пайшло па крузе. І кожны доўга трымаў яго ў руках, узіраўся ў яго, быццам нешта хацеў прачытаць. А што, акрамя хваробы, адчаю і надзеі можна было прачытаць на тым фота? Я ні на кога не глядзеў, ня мог глядзець. Адно толькі чуў, як моцна б’ецца сэрца. Ніколі – ні да гэтага, ні пасля я ня чуў, каб так білася.

Словы Быкава сталі тымі словамі, якія вырашылі лёс тых тысячаў марак, а з імі і лёс маленькай дзяўчынкі на фота. Дзяўчынкі з сумнымі незямнымі вачыма.

Едзем у стары цэнтр Берліна – рэйхстаг, Брандэнбургскія вароты, Трэптаўпарк. Усё гэта знаходзіцца ва «ўсходняй» зоне, але экскурсійныя аўтобусы з Заходняга Берліна прапускаюцца бесьперашкодна. Можа, таму, што лёс Берлінскай сьцяны ўжо вырашаны, яе зносяць. Можа, яшчэ і таму, што на дварэ – сорок пяты май пасья вайны.

Брандэнбургскія вароты ў рыштаваньнях – ідзе рэстаўрацыя. Трэптаўпарк у маладой зелені і нязвычайнай для вялікага горада цішыні.

А ля рэйхстагу – маўклівай шэрай аграмадзіны са сьветлымі латамі пазнейшага бетону на сьценах і калонах, якім замазваліся сьляды ад куляў і асколкаў, віруе жыцьцё. Шмат турыстаў, шмат берлінцаў. Людзі ходзяць, глядзяць на манументальны і нязружны ў сваёй масіўнасьці будынак, на цёмныя воды даволі шырокай Шпрэе. Усе нібы ў чаканьні нечага важнага, што вось-вось павінна адбыцца.

Ня ведаю, пра што думаў Васіль Уладзіміравіч, калі мы ішлі паўз рэйхстаг, па нізе шматлікіх, на шырыню ўсяго будынка прыступак галоўнага пад’езда.

– Тут жа на кожнай прыступцы ляжала па дзесяць-пятнаццаць нашых хлоп-

цаў, – толькі і сказаў ён глухім здаўленым голасам.

У час штурму Берліна загінуў ягоны стрыечны брат Мікола. Можа, і ён ляжаў на адной з гэтых прыступак, а можа, на дарозе да іх. Сам Васіль Уладзіміравіч у тыя дні ваяваў у Аўстрыі.

Непадалёку ад сьценаў рэйхстагу людзі арганізавалі кірмаш. Прадаецца Берлінская сьцяна! Не сьцяна цалкам, а яе долі, яе асколкі. І людзі ахвотна пляцць тры, пяць марак, каб узяць у рукі і пакінуць на памяць кавалак растружчанага бетону, таго бетону, які разьдзяляў берлінцаў, разьдзяляў немцаў, разьдзяляў Германію, разьдзяляў сьвет.

Спачатку падумалася: навошта купляюць? Навошта?.. Значыць, сьцяна так уелася ў косьці, так зьнелюбела, што людзям патрэбна матэрыяльнае пацьверджаньне, што яе ўжо няма. Няма – і вось канкрэтны асязальны напамін пра тое, што яе няма. Сваёй бетоннай ломанай лініяй сьцяна апраўдвала і ўзаконьвала і «жалезны занавес», і савецкія танкі на вуліцах Берліна, Прагі, Будапешта праз многія гады пасья вайны, і нашу галечу, і ўвесь ідыятызм нашага жыцця.

Розумам можна дайсьці, можна даказаць самому сабе, што ўсё, што адбываецца зараз, гэта справядліва, што некалі так і павінна было стацца. І ўсё ж, як сумна глядзець на гэты бойкі гандаль усёй савецкай ваеннай атрыбутыкай! Што тут толькі не прадаецца! Мундзіры, папругі, фуражкі, пілоткі, гузікі, значкі, медалі і ордэны... Але ж гэта тое, чым мы жылі, чаму верылі, на чым нас купілі, як вераб'ёў на мякіне.

У каторы раз выставілі на пасьмешышча. І што з таго, што гэта справядліва?!

Побач з рэйхстагам, на крутым беразе ракі, на металічнай сьценцы-агароджы распытыя белыя крыжы. Іх я налічыў пятнаццаць. Яны – журботны напамін пра тых нямецкіх юнакоў, што адчайна кідаліся ў ваду, каб пераплысьці на другі бераг, пераадолець сьцяну і апынуцца ў свабодным сьвеце. Памежнікі расстрэльвалі іх ва ўпор.

Пра што думаў там Быкаў, я ня ведаю.

Сядзім за адным са столікаў, вынесены з рэстарану на тратуар фешэнебельнай Курфюрстэндам. Размаўляем, маўчым, а калі маўчым, то ўсё роўна размаўляем. Думаем пра дом, пра жыццё, пра літаратуру, пра ўсё, што засталася ў Менску, у Беларусі.

Ад жыцця не ўцячэш, яно ў тваёй крыві, яно ўсюды з табой. Няхай галоднае, няхай беднае, але каб не такое дзікае! Не такое беспрасьветнае! А то і галоднае, і беднае – і такое дзікае.

– Васіль Уладзіміравіч, Вы столькі паездзілі па сьвеце, столькі пабачылі, а жонка Ваша Ірына Міхайлаўна, хоць раз ездзіла з Вамі?

– Не-а. У яе нават няма замежнага пашпарту.

Падумаў, памаўчаў.

– Ведаеш, яе бабулю расстралялі, у Курапатах. Бабулі тады было семдзесят два гады... – Сказаў і зноў замоўк.

Ім бы, гэтым беларускім пісьменьнікам, радавацца, што яны ў вольным горадзе, што сядзяць за чыстым столікам, што п'юць халоднае пеністае нямецкае піва, і што падае яго дабразычлівы паслужлівы афіцыянт, – ні табе мату, ні табе броду...

Ім бы адчуваць сябе вольна, хоць часова забыўшыся на свае клопаты і трывогі. Вось хоць бы так, як гэтыя немаладыя турысты з Англіі ці, можа, з Канады ці Францыі, а яны... То Курапаты, то Чарнобыль...

У часе адной з сустрэчаў з творчай інтэлігенцыяй Берліна нехта жартам

спытаў у Васіля Быкава: «Як адчуваюць сябе савецкія людзі за мяжой?» Ён падумаў і зусім сур'ёзна адказаў: «Савецкія людзі за мяжой увесь час глядзяць у зямлю і падымаюць вочы толькі тады, калі едуць дадому. А ў зямлю глядзяць таму, што ім сорамна глядзець на ўсё гэтае дабро, сорамна адчуваць сябе непаўнацэннымі».

І мы з ім глядзім у высокія запацелыя бакалы з півам і ледзь не ў адзін голас гаворым літаральна такое: «Як добра, што нашы жанчыны ня бачаць усяго гэтага...»

Як добра...

Гэта ня зайздрасць гультаёў: «суседавы куры нясуць большыя яйкі», ці «багатаму чорт дзяцей калыша». Гэта не...

Тады што гэта?..

Ціхі позыні вечар, у прыродзе супакоенасьць і лагода. І сярод гэтага быкаўскае:

– Болей за ўсё мне шкада нашых інтэлігентаў, нацыянальных падзвіжнікаў. Лёсік, Ластоўскі, Луцкевічы, Арсеньнева... Ды і Купала з Коласам. Так дружна яны ўзяліся за нацыянальнае адраджэньне, а іх зламалі, стапталі, знішчылі. І нават сёння нічога ня можам зрабіць, рэабілітаваць іх ня можам. Дзе, у якой нацыі гэта магчыма, у якога народу?

Сапраўды, «дзе», «у якога народу»?..

«Кірхентаг»... У даслоўным перакладзе чытаецца як «Дзень царквы». Але для немцаў гэты дзень азначае нешта нашмат большае. Гэта ня толькі сьвята царквы, сьвята вернікаў. Гэта сьвята ўсяго народу, сьвята братэрства, усеразуменьня, уседараваньня, калі асабістае адыходзіць убок, саступаючы месца вышэйшаму, духоўнаму. І гэтае духоўнае ня штосьці недасягальнае, а нябесна-зямное, замацаванае простым, бытавым. Гэта сьвята для ўсіх – і старых, і маладых, і маленькіх. Гэта сьвята, на якое не арганізоўваюць прымусова, як на суботнік. Гэта сямейна-дзяржаўнае сьвята, на якім ніхто ні ад кога не залежыць і ўсе залежаць ад усіх.

Дастаткова пабачыць, як людзі дабіраюцца да месцаў правядзеньня мерапрыемстваў – царкоўных службаў, палітычных дыскусіяў, рок-канцэртаў, літаратурных чытаньняў, – сем'ямі, з груднымі дзецьмі, маладзёжнымі групамі: аўтобусы, вагоны электрычак забітыя, як у нас у разгар летне-дачнага сезону, – і ні табе злосьці, ні табе незадаволенасьці – сьмех, жарты, калектыўная дарожная радасьць... Дастаткова адзін раз усё гэта пабачыць, каб пераканацца, наколькі глыбока зьяднаны народ, і народ гэты – не абстракцыя, а рэальнасьць, вось яна – весяліцца, п'е, жуе, сьпявае, крычыць, – словам, жыве!..

Жывём у Бохуме – адным з гарадоў загаловай тройкі Рурскага трохкутніка: Дортмунд – Эсэн – Бохум. «Рурскае жалеза», «рурская сталь» – гэта з нейкага далёкага жыцьця – школьнага, пасьяшкольнага, пра што гаварылася, пра што чыталася, што як страшылка засела ў памяці. А тут зусім іншае – чалавечае, чалавечнае.

Людзей на «Кірхентаг» наехала шмат, месцаў у гатэлях не хапае, ды і ня ўсім гатэль па грашах, яшчэ ноч-другую, а на цэлы тыдзень? Арганізатары кінулі кліч да мясцовых: «Хто каго возьме?» Кліч быў пачуты. Нас з Быкавым прытуліла сям'я Шмідтаў. Ускраіна гораду. Маленькая, на некалькі дамоў, тупіковая вулчка, перад уездам у яе – сьціплы ўказальнік-напамін: «Прыват», значыць, «мой», «наш» – дом, гараж, дарожка між дамоў, вулчка таксама.

Пасялілі нас у «сутарэнь» – паўпадвальны паверх, над ім яшчэ два. Там і жыве сям'я Шмідтаў – муж, жонка, дачка.

З гаспадармі мы, можна сказаць, і не сустракаліся. Уставалі, сьняданак –

гарбата, кава, сыр, каўбаса, масла, – ўсё ўжо было на сталае, вярталіся вечарам – яны ўжо спалі. Пад канец «Кірхентагу» Шмідты наладзілі разьвітальны «прыём».

Літаратурна-музычны вечар у гарадскім музеі-цэнтры зацягнуўся за поўнач, але гаспадары спаць ня клаліся, чакалі нас. Сьвяточна накрыты стол, букет кветак, віно, розныя закускі... Гаворка пра ўсё, але перш за ўсё пра тое, як там у нас, у Weissrusland? Як у нас? Сказаць, што добра, нельга. Сказаць, што блага... Доўга гаварыць дзевядзецца. Так у нас, так...

Гляджу на Васіля Уладзіміравіча і бачу: нешта ня тое. Гаварыў, гаварыў і раптам замоўк на паўслове, пачаў задыхацца. Цап-лап па кішэнях – і хутчэй уніз, у «сутарэнь». Праз некалькі хвілінаў вяртаецца. Ціхі, спакойны, крыху бледны. Аказваецца, перад «прыёмам» ён пераапануў кашулю, а выратавальная машынка-інгалятар засталася ў старой. Добра, што недалёка, добра, што... Гаспадары, здаецца, так нічога і не зразумелі. О, Божа!..

«Ірмачка» – так ласкава, прыгожа заве Хрыстаф нашу перакладчыцу. Гэта калі добра ладзіцца работа, калі добрае надвор'е і наогул, калі ўсё добра.

Ірмачка – высокая, абаяльная, сьветлавалосая дзяўчына з нашых, савецкіх. Бацькі яе – патомкі нямецкіх каланістаў, што некалі прыехалі ў Латвію і аселі там. Цяпер і брат з сястрой, і маці, і сама Ірма тут, у Заходняй Германіі. Ірма добра ведае нямецкую мову, вядома, латышскую, рускую, слабеі беларускую, актыўна супрацоўнічае з «Söhnezeichen». Пастаяннай філалагічнай працы пакуль што не знайшла ды і знайсці яе няпроста, і гэтае супрацоўніцтва дае ўзаемную выгаду і Акцыі, і ёй.

– Ирмачка, сёння едзе за горад, на Ванзю, – гаворыць Хрыстаф. Ірма ўсьміхаецца, згодна ківае галавой: едзе.

Усё тое ж сямейнае Хрыстафава «Міцубісі», за рулём гаспадар. Хрыстаф цудоўна валодае рулём, выключна ведае дарожную геаграфію Берліну і ўсёй Германіі, і сядзец з ім побач, калі машына ў яго руках, – адно задавальненне. «мой выратоўца, мой збавіцель», – з ласкай у голасе гаворыць Васіль Уладзіміравіч і ківае на шафёра. Шафёр усё гэта чуе, але маўчыць, заняты сваёй работай. А Быкаў расказвае:

«...Ці то па выдавецкай справе, ці то па нейкім іншым запрашэньні ехаў я цягніком сюды, у Заходнюю Германію. Колькі можна было паспаць – паспаў, і цяпер чытаў газеты, якіх набраў у дарогу. Вядома, не зьвярнуў увагі на тое, што некалькі разоў уключалася радыё ў купэ, і на тое, што яно гаварыла. Цягнік набліжаўся да польска-нямецкай мяжы, рэчы былі сабраныя, і я чакаў чарговай пагранічнай працэдуры. Але пагранічнікі чамусьці не сьпяшаюцца, а наш састаў заганяюць у нейкі тупік. Людзі пакідаюць вагоны. Бачу, нешта ненармальнае. Цікаўлюся: што здарылася? І мне тлумачаць: у Германіі забаставалі чыгуначнікі, і састаў далей ня пойдзе. Вось дык штука! Сяджу, думаю, як быць? Знаёмых няма, валюты няма, білета назад няма... Тым часам адключылі электрычнасьць. На дварэ зіма, сьнег. Сітуацыя... Сяджу ў цемнаце, пяць хвілінаў, дзесяць... Што рабіць? І раптам чую: ляснулі дзьверы вагона і голас: «Быкаў, дзе ёсьць Быкаў?» – «Тут Быкаў, во ён, Быкаў». Выходжу ў калідор і – Божа, Хрыстаф! Як ён даведаўся, што я еду, як перасёк на машыне некалькі граніцаў, як знайшоў тупік, у якім стаяў састаў, у якім мёрз Быкаў, і па сёння я ня ведаю...»

Быкаў заканчвае расказ, пазірае ў люстэрка, што ў салоне машыны, перад шафёрам. У люстэрку вочы Хрыстафа. Іх позіркі сустракаюцца, усьміхаюцца.

Паняцьце «за горад» для Берліна чыста ўмоўнае. Куды ні паедзеш, усюды горад і ўсюды «за градамі» – зелень і будынкi, будынкi і зелень. Разумнае суіснаваньне цывілізацыі і прыроды.

Хвілінаў трыццаць язды па вуліцах, і мы вырываемся з гарадской зоны, праязджаем па зялёным калідоры сапраўднага старажытнага лесу, звачваем з аўтастрады і заязджаем на невялікую забетаваную пляцоўку, што прыцёрлася да глухой сьцяны, – састаўленыя ўпрытык, звараныя і залітыя ў пазах растворам, стандартныя, чатырохметровай вышыні жалезабетонныя пліты.

З такіх плітаў і складаецца знакамітая «Берлінская сьцяна». Яна ідзе па зямлі, паўтараючы зігзагі дзяржаўнай мяжы – лінію будынкаў, каналаў, дарог. Колькі разоў, праязджаючы ў цягніку, даводзілася бачыць з акна вагона гэтую сьцяну, але там яна ўспрымалася як натуральны элемент, а тут мы стаялі перад іншай *сьцяной* – грубай, непрыгожай, недагледжанай.

Хрыстаф махнуў рукой: паклікаў за сабой. Некалькі метраў вузенькай сьцежкі між зялёных кустоў – і перад намі адкрываюцца круглы, дыяметрам з метр ці болей, пралом у сьцяне. Прабіць такое акно ў жалезабетоне па сіле хіба што вялізнай чыгуннай «бабе» ці сучаснаму танку.

Усьлед за Хрыстафам пралазім у акно, перасякаем паласу ўзаранай глыжаватай зямлі, якую яшчэ нядаўна ахоўвалі гэдэраўскія пагранічнікі з аўчаркамі і аўтаматамі, і трапляем у прахалодную цішу звычайных вясковых могілак. Ня ведаў бы, што знаходзішся ў Германіі, можна было б падумаць, што трапіў на могілкі нейкай нашай беларускай вёскі, – такое было ўсё знаёмае, сумна-трывожнае і запусьцелае. Відно было, што на гэтых могілках даўно нікога не хавалі. І праўда: апошняя па часе дата на надмагільным помніку памечаная семдзесят другім годам. Семдзесят другім, а цяпер быў дзевяносты год. Жыцьцё могілкам, як і кожнаму населенаму пункту, даюць новыя жыхары. Тут яны даўно не аб'яўляліся.

Па сьцежцы між магілаў выходзім на шырокую брукаваную дарогу, што была вуліцай забытай богам і людзьмі вёсачкі.

Час ранішні, цягне прахалодай ад старых дрэваў, што растуць абাপал брукаванкі. За дрэвамі, недзе ўглыбіні, з аднаго і другога боку, віднеюцца дамкі, але зноў жа ціхія і быццам нежылыя. Хаця не – насустрач ідуць два пажылыя чалавекі – мужчына і жанчына. Павіталіся – «гутэн таг», пакланіўшыся галавой, па-свойску, як да даўніх знаёмых. Якраз так, як гэта робяць у нашых вёсках старыя жыхары.

І зноў цішыня, глухата і адчуваньне закінутасьці, нібы ўсё гэта на нейкай іншай планеце, а ня ў некалькіх кіламетрах ад вялікай сталіцы еўрапейскай краіны.

Выходзім да вузенькай рэчкі, спыняемся на перакінутым цераз яе мосьціку. На парэнчах тоўсты слой іржы. Іх ніхто ня чысьціў, не фарбаваў, відаць, ад канца вайны.

Хісткі пешаходны мосьцік быў там адзіным нервам, які зьвязваў жыхароў гэтай усходнегерманскай вёскі з навакольным сьветам. Куды б ні тыцнуўся кругом, усюды натыкнешся на бетонную сьцяну.

Некалі, яшчэ да вайны, тут любілі будавацца заможныя людзі. Прыгожы лес, вада, можна сказаць, прыгарадная, курортная зона. Пасьля ўтварэньня ГДР і дамы, і ўсё іншае перайшло ў рукі народнай улады. А дзе гаспадар «народ», лічы, гаспадара няма.

Рухаемся назад, у бок нашага нелегальнага пераходнага пункту.

– А што будзе, калі нас тут застукаюць гэдэраўскія пагранічнікі? – пытаемся ў Хрыстафа.

– Што будзе? Мяне адправяць дамоў, у Заходні Берлін, а вас... – Хрыстаф задумваецца.

– А нас на Салаўкі, – падказвае Быкаў.

– Ну, так ужо адразу і на Салаўкі? – сумняваецца Ірма.

– Ну ёсьць яшчэ Калыма...

– Не застукуюць, – супакойвае Хрыстаф. – Я тут ня першы раз. Пераходзіў і тады, калі стралялі, а цяпер тым болей.

Горача. За бялесай смугой сонца не відно, але грэе яно добра. Хрыстаф адпраўляецца ў росшукі якога-небудзь напітку і праз хвілінаў дзесяць вяртаецца, урачыста несучы ў руках сасіскі і бляшанкі з «пельзэнскім» півам, якія прыдбаў у мясцовым дамку-гаштэку.

– Давайце зьядзім і вып’ем. Ня хутка вам, – ківае ў бок Быкава і Кудраўца, – давядзецца падпольна пераходзіць мяжу чужой дзяржавы, есьці гэдэраўскія сасіскі і запіваць гэдэраўскім «пельзэнскім».

Сядаем на лаўку пад высокай старой ліпай, у цяжкой кроне якой гудуць пчолы, п’ем піва, закусваем сасіскамі.

Хрыстаф гаварыў праўду. Праз некалькі месяцаў патрэба ў пераходзе мяжы з Заходняга Берліну ва Усходні і назад адпала: Заходняя і Усходняя Германія ўзьядналіся ў адной дзяржаве.

Ідзем паўз сьцяну, спыняемся на адным з яе заломаў і на шэрым шурпатым бетоне пакідаем свой знак. Быкаў дастае фламастэр і піша: «І мы былі тут. Васіль. Анатоль». Расьпісваемся.

Хутка бульдозеры зьнясуць гэтую сьцяну. Ня выключана, што дзелавыя хлопцы раструшчаць і гэтую пліту на маленькія кавалачкі, каб можна было загарнуць у паперу і прадаць. Цікава, колькі будзе каштаваць кавалачак сьцяны з нашымі аўтографамі?

Зноў тая ж вуліца вёсачкі, дарожка праз могілкі, знаёмы пралом. Наперадзе ў нас яшчэ востраў Паўлінаў. Ёсьць такі маляўнічы востраў на Ванзеі – з паважнымі экзатычнымі птушкамі, якія далі яму імя, з магутнымі дубамі, ліпамі і платанамі, з рэстаранам, дзе частуюць смажанымі вуграмі і традыцыйна нямецкімі свінымі рулькамі, заказваюць якія звычайна турысты, бо ня ведаюць сапраўдных волатаўскіх памераў іх.

Перш чым сесьці на паром, каб пераплысьці на востраў, пабывалі на сумна вядомым мосьце на Ванзеі – тым, на якім звычайна абменьвалі шпіёнаў – савецкіх на «іхніх» ці наадварот. Хто глядзеў фільм «Мёртвы сезон», павінен быў запомніць яго. Нічога асаблівага, мост як мост: метал, бетон, унізе вада. Вядома, можна абменьваць людзей і так, як у кінафільме. А можна і не абменьваць. Вунь, у некалькіх сотнях метраў адсюль, у кустах, пралом... Хаця, каго я і куды штурхаю?..

На востраве паўлінаў ёсьць невялічкі фантан: б’е з зямлі чыстая вада, падымае ўгору, прамывае белы пясок. Шмат хто з тых, што прыязджаюць сюды, кідае ў ваду манеты. Як замову, каб калі-небудзь вярнуцца ў гэты прыгожы райскі куток. Усё дно фантана, як рудой лускай, укрывае гэтымі манетамі.

Кінуў туды і я некалькі пфенішкаў, паглядзеў, як яны мякка ляглі паверх чужых, і, абмытыя вадой, сьлюдыя заблішчэлі.

Кінуў з тым жа спадзяваньнем, як і ўсе, і не дарэмна. Прыехаў туды я яшчэ і раз, і два... Быў ужо іншы час: Германія правярала вартасьць і надзейнасьць дэмакратычнага гарнітуру, пашытага для цэльнага нямецкага нацыянальнага цела, а маленькая Анюта набірала сантыметры і кілаграмы здароўя, упарта змагаючыся за права жыць на гэтай планеце.

Аперацыя «Берлінская сьцяна» мела свой працяг. Чамусьці мне здаецца, што менавіта ў тую ціхую майскую раніцу на Ванзеі Быкаў адчуў той цёплы сардэчны штуршок, які прымусіў яго расказаць пра іншую сьцяну.

Гэта мае здагадкі. Магчыма, гэты штуршок быў раней, магчыма, пазьней. Але ён быў. Бо ў 1997 годзе ў Менску, у выдавецтве «Наша ніва» выйшла «Сьцяна» – так Быкаў назваў гэтую кнігу. Сьцяна...

Кнігу заключае прытча з той жа назвай. У прытчы расказваецца пра вязьня, асуджанага і пасаджанага ў камеру-адзіночку. Патраціўшы месяцы зьнясільваючых намаганьняў, ён пракалупаў дзірку ў сьцяне камеры, расшырыў яе і выйшаў вонкі. І тут убачыў, што перад ім ня воля, якой ён так прагнуў, а другая сьцяна – такая ж масіўная, такая ж маналітная. Жыцьцёвае кола быццам замкнулася: колькі ні біся – наткнешся на сьцяну...

Пры ўсёй песімістычнасьці прытчы немагчыма не парадавацца ўпартасьці вязень. Ён, гэты вязень, ніколі ня спыніцца. Ён будзе дзяўбці і другую сьцяну, а калі трэба будзе – і трэцюю. Жывое дзяўбе мёртвае. Жывое ваюе з мёртвым.

Прытча ёсьць прытча, але ў характары галоўнага героя яе нельга ня ўбачыць знакавых рысаў характару самога аўтара.

Быкаў быў патрэбны Беларусі заўсёды. Але асабліва патрэбны ён цяпер, у гэты змрочны час, калі беларускі народ зноў стаў закладнікам палітычных гульняў маскоўскіх і тутэйшых камбінатараў. Калі над краінай нависла пагроза страты незалежнасьці, а значыць, страты самой сябе. Калі здані ў чорных шлемах вылазяць з падполья, каб зноў узяць у рукі факелы. Факелам сьняцца пажары, зданям – кулямётныя тачанкі.

Усё вяртаецца на кругі свае?..

P. S.

Здавалася, яго прысутнасьць з намі будзе вечнай. Але жыцьцё мае свае меркаваньні. Пасьля гадоў вымушанага блуканьня па Чужыне, ён вярнуўся ў Мінск, каб сумна пажартаваць: «Прывёз свае косьці дамоў». Акрамя нібыта жартаўлівага, словы мелі прымітыўна канкрэтны сэнс. У Празе дактары зрабілі яму цяжкую аперацыю. Без яе было немагчыма жыць. І пасьля яе стала немагчыма жыць.

Яго ня стала. На гістарычную чорную дату пачатку Вялікай Айчыннай вайны — 22 чэрвеня — жалобным штрыхам лёг чорны цень дня яго сьмерці. Вайна дагнала яго, хоць ён ад яе ніколі не ўцякаў.

Беларусь яшчэ не разумее, каго страціла. У яе ёсьць час гэта зразумець.

Ён пасьпеў патрымаць у руках, паняньчыць апошняе сваё дзіцятка – кнігу «Доўгая дарога дадому». Выдавецтва Уладзіміра Лапцёнка зрабіла вельмі свечасовы падарунак. І праўда: доўгая была яго дарога дадому – праз усё жыцьцё. А жыцьцё было – Беларусь.

Як салдат, які выжыў у вайне, ён не любіў бравурных маршаў, ён любіў цішыню. Як чалавек, ён любіў усе колеры жыцьця, але як патрыёт аддаў перавагу двум – бел-чырвона-беламу. Белы – колер жыцьця і надзеі, і чырвоны – колер змаганьня.

Пайсьці і не вярнуцца — дакляраваў яму ваенны лёс. Ён пайшоў і вярнуўся. Каб пражыць жыцьцё і пайсьці туды, адкуль звароту няма, – у вечнасьць. Яна ня ведае ні грантаў, ні медалёў. У яе ёсьць толькі адна ўзнагарода – Памяць. Яна выдаецца пасьмяротна.

1. 08. 2003 г.